चतुर्थः खण्डः
व्याकरणम्

व्याकरणसम्प्रदाये वैयाकरणानामेका सुदीर्घा परम्परा वर्तते। तत्र पाणिनिः कात्यायनः पतञ्जलिः प्रमुखाः आचार्याः सन्ति अतएव परम्परायामेते 'मुनित्रय' नाम्ना प्रथिताः सन्ति। एषु पाणिनि : सूत्रकारः, कात्यायनः वार्तिककारः, पतञ्जलिश्च भाष्यकारः अस्ति। सूत्रस्य परिभाषा विषये प्रसिद्धोऽयं श्लोकः –

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम्।
अस्तोभमनवद्यं च, सूत्रं सूत्रविदो विदुः।।

भगवतः शिवस्य प्रसादात् पाणिनिः यानि चतुर्दशसूत्राणि अधिगतवान् तानि माहेश्वरसूत्रनाम्ना प्रसिद्धानि सन्ति। तानि च – १. अइउण् २. ऋलृक् ३. एओङ् ४. ऐऔच् ५. हयवरट् ६. लण् ७. ञमङणनम् ८. झभञ् ९. घढधष् १०. जबगडदश् ११. खफछठथचटतव् १२. कपय् १३. शषसर् १४. हल्।

इमानि सूत्राणि एव अष्टाध्यायी नाम्ना प्रसिद्धस्य पाणिनीयव्याकरणस्य आधारभूतानि सन्ति। एषां सूत्राणामन्ते विद्यमानानां ण् क् ङ् च् ...... इत्यादीनां वर्णानां इत्संज्ञया लोपः भवति। एतेषां लोपस्य मुख्यं प्रयोजनमस्ति– प्रत्याहारसिद्धिः। प्रत्याहारशब्दस्य अर्थः अस्ति – वर्णानां संक्षिप्तीकरणम्। प्रत्याहाराः ४४ भवन्ति ते च –

१.	अण्	अ, इ, उ
२.	अक्	अ, इ, उ, ऋ, लृ
३.	इक्	इ, उ, ऋ, लृ
४.	उक्	उ, ऋ, लृ
५.	एङ्	ए, ओ
६.	अच्	सर्वे स्वराः
७.	इच्	इ, उ, ऋ, लृ, ए, ओ, ऐ, औ
८.	एच्	ए, ओ, ऐ, औ
९.	ऐच्	ऐ, औ
१०.	अट्	स्वराः, ह, अन्तःस्थ (य् व् र् ल्)
११.	अण्	स्वराः, ह, अन्तःस्थ (य् व् र् ल्)
१२.	इण्	इ, उ, ऋ, लृ, ए, ओ, ऐ, औ, ह, य, व, र, ल
१३.	यण्	य् व् र् ल्
१४.	अम्	वर्गपञ्चमाः
१५.	यम्	अन्तःस्थ, वर्गपञ्चमाः

१६.	ञम्	वर्गपञ्चमाः
१७.	ङम्	ङ्, ण्, न्
१८.	यञ्	अन्तःस्था, वर्गपञ्चमाः
१९.	झष्	झ् भ् घ् ढ् ध्
२०.	भष्	भ् घ् ढ् ध्
२१.	अश्	स्वराः, ह, अन्तःस्थाः, वर्गाणां तृतीय-चतुर्थ-पञ्चमाः
२२.	हश्	हः, अन्तःस्थाः, वर्गाणां तृतीय-चतुर्थ-पञ्चमाः
२३.	वश्	व् र् ल् , वर्गाणां तृतीय-चतुर्थ-पञ्चमाः
२४.	जश्	ज् ब् ग् ड् द्
२५.	झश्	वर्गाणां तृतीयचतुर्थौ
२६.	बश्	ब् ग् ड् द्
२७.	छव्	छ् ठ् थ् च् ट् त्
२८.	यय्	अन्तःस्थाः, सर्वे वर्गाः
२९.	मय्	म्, ङ्, ण्, न्, झ्, भ् ,घ्, ढ्, ध्,ज्, ब्, ग्, ड्, द्, ख्, फ्,छ्,ठ्, थ्,च् ,ट्, त् ,क्, प्
३०.	झय्	वर्गाणां प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थाः
३१.	खय्	वर्गाणां प्रथमद्वितीयौ
३२.	चय्	वर्गाणां प्रथमवर्णाः
३३.	यर्	अन्तःस्थाः, सर्वे वर्गाः, श्, ष्, स्
३४.	झर्	वर्गाणां प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थाः
३५.	खर्	वर्गाणां प्रथमद्वितीयौ, श्, ष्, स्
३६.	चर्	वर्गानां प्रथमः, श्, ष्, स्
३७.	शर्	श्, ष्, स्
३८.	अल्	स्वराः व्यञ्जनानि च
३९.	हल्	व्यञ्जनानि
४०.	वल्	य् वर्णं विहाय अन्यानि सर्वाणि व्यञ्जनानि
४१.	रल्	य्, व् विहाय अन्यानि सर्वाणि व्यञ्जनानि
४२.	झल्	वर्गाणां प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थाः, श्, ष्, स्, ह
४३.	शल्	श्, ष्, स्, ह
४४.	रँ	र्, ल्

एतन्निर्देशः सन्धिप्रकरणावबोधाय आवश्यकेति धिया अस्य अत्र व्यवस्थापनं कृतम्। एवमेव वाक्यरचनायां वाग्व्यवहारे च कारकस्य महत्त्वपूर्णं योगदानं भवति। सन्धिज्ञानानन्तरमेव वाक्यनिर्मितिः भवतीति सन्ध्यनन्तरं समासप्रकरणं तदनन्तरं कारकप्रकरणप्रतिपादितमस्ति।

(क) सन्धिप्रकरणम्–

सन्धिशब्दस्यव्युत्पत्तिः – सम् उपसर्गपूर्वकात् डुधाञ् (धा) धातोः ''उपसर्गे धोः किः'' इति सूत्रेण कि प्रत्यये कृते सन्धिरिति शब्दो निष्पद्यते।

सन्धिशब्दस्य परिभाषा– वर्णसन्धानं सन्धिः अर्थात् द्वयोः वर्णयोः परस्परं यत् सन्धानं मेलनं वा भवति तत्सन्धिरिति कथ्यते।

पाणिनीयपरिभाषा– ''परः सन्निकर्षः संहिता'' अर्थात् वर्णानाम् अत्यन्तनिकटता संहिता'' इति कथ्यते। यथा– सुधी+उपास्यः इत्यत्र ईकार–उकारवर्णयोः अत्यन्तनिकटता अस्ति। एतादृशी वर्णनिकटता एव संस्कृतव्याकरणे संहिता इति कथ्यते। संहितायाः विषये एव सन्धिकार्ये सति सुध्युपास्यः इति शब्दसिद्धिर्जायते।

सन्धिभेदा– संस्कृतव्याकरणेः त्रयो सन्धिभेदाः। ते इत्थं सन्ति–

(१) अच् सन्धिः (स्वरसन्धिः) – द्वयोः स्वरयोः मध्ये यत् मेलनं सन्धानं वा जायते, तत् कथ्यते स्वरसन्धिः अर्थात् अच्सन्धिः इति।

(२) हल् सन्धिः (व्यंजनसन्धिः) – द्वयोः व्यंजनयोः मध्ये यत् मेलनं सन्धानं परिवर्तनं वा जायते, तत् कथ्यते व्यंजनसन्धिः अर्थात् हल्सन्धिः इति।

(३) विसर्गसन्धिः – विसर्गस्य कारणेन यत्र सन्धानं मेलनंपरिवर्तनं वा भवति, तत् कथ्यते विसर्गसन्धिः इति।

सन्धियुक्तशब्दानां पुनः विच्छेदनं पृथक्करणं वा कथ्यते सन्धिविच्छेदः इति। स्वरसन्धेः अथवा अच् सन्धेः अनेके प्रकाराः भवन्ति। तेषु महत्त्वपूर्णाः इत्थं भवन्ति –

(१) अच् सन्धिः

१.'इकोयणचि' (पा. सू. ६. १. ७५) – इत्यनेन सूत्रेण संहितायाः विषये अचि परे सति पूर्ववर्तिनः इकः स्थाने स्याद् यण्। माहेश्वरसूत्रानुरूपं इ/ई, उ/ऊ, ऋ/ॠ,लृ एते वर्णाः इक् वर्णाः इति कथ्यन्ते। एवमेव य, व, र, ल एते वर्णाः यण् वर्णाः इति कथ्यन्ते। उपरिलिखितानाम् इक्वर्णानां स्थाने अधोलिखिताः यण् वर्णाः यत्र क्रमशः भवन्ति, तत्र जायते यण् सन्धिः। क्रमशः 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य', 'स्थानेऽन्तरतमः', 'अनचि च', 'झलां जश् झशि', 'संयोगान्तस्य लोपः', 'अलोऽन्त्यस्य', 'यणः प्रतिषेधो वाच्यः' इति एभिः सूत्रैः उदाहरणानि निर्मितानि भवन्ति–

मधु	+	अरि	=	मद्ध्वरिः, मध्वरिः
सुधी	+	उपास्य	=	सुद्ध्युपास्यः, सुध्युपास्यः
लृ	+	आकृतिः	=	लाकृतिः
धातृ	+	अंशः	=	धात्त्रंशः, धात्रंशः

२. एचोऽयवायावः (पा. सू. ६. १. ७५) –

एचः क्रमात् अय् अव् आय् आव् एते स्युः अचि। अर्थात् एच् (ए ओ ऐ औ) वर्णस्य पश्चात् अच् वर्णः दृश्यते तदा एच् इत्यस्य स्थाने क्रमशः अय् अव् आय् आव् आदेशाः भवन्ति। माहेश्वरसूत्रानुरूपं क्रमशः ए, ओ, ऐ, औ इति वर्णाः 'एच्' इति कथ्यन्ते। उदाहरणपुष्ट्यर्थम् अग्रिमसूत्रप्रवृत्तिः भवति–

३. यथासंख्यमनुदेशः समानाम् (पा. सू. १. ३. १०) –

समसम्बन्धी विधिः यथासंख्यं स्यात्। यत्र स्थानिनः आदेशस्य च संख्या समाना भवति तत्र कार्यविधानं संख्यानुसारमेव भवति। उदाहरणम् –

हरये	=	हरे	+	ए	(हर् अय् ए)
विष्णवे	=	विष्णो	+	ए	(विष्ण् अव् ए)
नायकः	=	नै	+	अकः	(न् आय् अकः)
पावकः	=	पौ	+	अकः	(प् आव् अकः)

४. वान्तो यि प्रत्यये (पा. सू. ६. १. ७९) –

अयादिसन्धिसूत्रानुसारेण यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोः अव आव एतौ स्तः अर्थात् ओकारस्य–औकारयो स्थाने क्रमशः अव् आव् आदेशौ भवतः यदि कश्चित् यकारादिः प्रत्ययः पश्चात् भवति। यथा –

गव्यम्	=	गो	+	यम्	(ग् अव् यम्)
नाव्यम्	=	नौ	+	यम्	(न् आव् यम्)

५. अध्वपरिमाणे च (वार्तिक) –

मार्गस्य परिमाणे गम्यमाने (गम्यमाने) सति ओकारस्य स्थाने वान्तः (अव्) आदेशः भवति। यथा –

गव्यूतिः	=	गो	+	यूतिः	(ग् अव् यूतिः)

गव्यूतिः (क्रोशद्वयम्) इत्यत्र मार्गपरिणामस्य ज्ञानं भवति अतएव 'गो' इत्यस्य स्थाने अवादेशः।

६. अदेङ् गुणः (पा. सू. १. १. २)–

अत् एङ् च गुणसंज्ञः स्यात्। अर्थात् अ, ए, ओ एते वर्णाः गुणसंज्ञकाः भवन्ति।

७. तपरस्तत्कालस्य (पा. सू. १. १. ६९) –

तः परो यस्मात् स चतात्परश्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव संज्ञा स्यात्। अर्थात् यस्मात् वर्णात् परः तकारः अस्ति तथा च तकारात् परः यः वर्णः अस्ति सः स्वकाल (मात्रा) सदृशकालस्य बोधकः भवति। यथा– अदेङ् गुणः इत्यत्र अ ए ओ इति वर्णत्रयम् अस्ति अत्र च –

अ.......षण्णां ह्रस्व–अकाराणां बोधकः

ए.......षण्णां ह्रस्व–अकाराणां बोधकः

ओ.......षण्णां ह्रस्व–अकाराणां बोधकः

८. आद् गुणः (पा. सू. ६. १. ८४) –

अवर्णात् अचि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात्।

अर्थात् अकारस्य पश्चात् अच् (स्वर:) वर्ण: भवति तदा पूर्वपरयो: द्वयो: वर्णयो: स्थाने एक: गुण: (अ, ए, ओ) आदेश: भवति। यथा–

उप	+	इन्द्र:	=	उपेन्द्र:	(अ + इ = ए)
महा	+	इन्द्र:	=	महेन्द्र:	(आ + इ = ए)
पर	+	उपकार:	=	परोपकार:	(अ + उ = ओ)
हित	+	उपदेश:	=	हितोपदेश:	(अ + उ = ओ)
गङ्गा	+	उदकम्	=	गङ्गोदकम्	(अ + उ = ओ)
गगन	+	ऊर्ध्वम्	=	गगनोर्ध्वम्	(अ + ऊ = ओ)
महा	+	ऊर्णम्	=	महोर्णम्	(अ + ऊ = ओ)

९. उपदेशेऽजनुनासिक इत् (पा. सू. १. ३. २) –

उपदेशे अनुनासिक: अच् इत्संज्ञ: स्यात्। प्रतिज्ञानुनासिक्या: पाणिनीया:। लण्सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयो: संज्ञा। पूर्वकाले अनुनासिकस्वरस्य ज्ञानं (ँ) चिह्नेन भवति स्म। सम्प्रति एवंविध: पाठ: न उपलभ्यते। फलत: इयं व्यवस्था अस्ति यत् स्वरवर्णानां इत्संज्ञां कर्तुं तेषां अनुनासिकरूपेण प्रतिज्ञा भवति। लण् सूत्रे य: लकारस्थ: अकार: अस्ति तस्य इत्संज्ञायां '**र**' प्रत्याहारसिद्धि: भवति। एतेन '**र**' इत्यनेन 'र् ल्' इत्यनयो: ग्रहणं भवति।

१०. उरण् रपर: (पा. सू. १. १. ५०) –

ऋ इति त्रिंशत: संज्ञा इत्युक्तम्, तत्स्थाने योऽण् स रपर: सन्नेव प्रवर्तते। ऋवर्ण: अष्टादश लृवर्णश्च द्वादश। ऋ लृ इत्यनयो: सवर्णसंज्ञा भवति अतएव द्वयो स्वरवर्णयो: संख्यामेलनेन त्रिंशत् संख्या भवति। इत्थं '**ऋ**' इत्यस्य वर्णस्य स्थाने य: अण् (अ इ उ) स रपर एव भवति। एवमेव '**लृ**' इत्यस्य वर्णस्य स्थाने य: अण् स लपर: भवति। यथा– अर् अल् आर् आल् इर् इल् उल्। उदाहरणम् –

कृष्ण + ऋद्धि: = कृष्णर्द्धि: – अत्र णकारे अकार: तदनन्तरं च ऋकार:। अत: '**आद् गुण:**' इति सूत्रेण अकारऋकारयो: स्थाने '**अ**' गुण: **उरण् रपर:** इत्यनेन रपर: (अर्) **कृष्णर्द्धि:** रूपं सिद्ध्यति।

तव + लृकार: = तवल्कार: अत्र वकारे अकार: तदनन्तरं च लृकार:। अत: '**आद् गुण:**' इति सूत्रेण अकारलृकारयो: स्थाने '**अ**' गुण: **उरण् रपर:** इत्यनेन लपर: (अल्) **तवल्कार:** रूपं सिद्ध्यति।

एवमेव –	देव	+	ऋषि:	=	देवर्षि:	(अ + ऋ = अर्)
	महा	+	ऋषि:	=	महर्षि:	(आ + ऋ = अर्)

११. वृद्धिरादैच् (पा. सू. १. १. १) –

आत् ऐच्च वृद्धिसंज्ञ: स्यात्। पाणिनीयव्याकरणस्य इदं सर्वप्रथमं सूत्रम्। सूत्रानुसारेण '**आ ऐ औ**' इति एषां त्रयाणां स्वरवर्णानां वृद्धिसंज्ञा भवति।

१२. वृद्धिरेचि (पा. सू. ६. १. ८५) –

आतः एचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। संहिताविषये अ/आ वर्णतः परे 'एच्' (ए, ओ, ऐ औ) विद्यमाने पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरेकादेशः भवति। उदाहरणानि –

कृष्ण	+	एकत्वम्	=	कृष्णैकत्वम्
देव	+	ऐश्वर्यम्	=	देवैश्वर्यम्
कृष्ण	+	औत्कण्ठ्यम्	=	कृष्णौत्कण्ठ्यम्
गङ्गा	+	ओघः	=	गङ्गौघः
महा	+	औषधिः	=	महौषधिः

१३. एत्येधत्यूठ्सु (पा. सू. ६. १. ८६) –

अवर्णादिजाद्योः एत्येधत्योः ऊठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। अर्थात् यदि '**अ**' वर्णानन्तरं एजादिः धातुः यथा एति, एधति अथवा ऊठ् शब्दः भवति तदा पूर्वपरयोः उभयोः वर्णयोः स्थाने वृद्धिरूपः एकादेशः भवति। सूत्रमिदम् '**एङि पररूपम्**' '**आद्गुणः**' इत्यनयोः सूत्रयोः बाधकम् अस्ति। उदाहरणम् –

उप	+	एति	=	उपैति
उप	+	एधते	=	उपैधते
प्रष्ठ	+	ऊहः	=	प्रष्ठौहः

विशेषः – अत्र अकारानन्तरम् एजादि धातोः ए , ऊ स्तः अतः 'एङि पररूपम्' इत्यनेन प्राप्तं पररूपं 'आद्गुणः' इत्यनेन प्राप्तं गुणं चः बाधित्वा अकार-एकारयोः वर्णयोः स्थाने अनेन सूत्रेण वृद्धिरूपः एकादेशः अस्ति।

१४. अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम् (वार्तिक) –

अक्षशब्दात् परे ऊहिनी शब्दः भवति तदा अकार ऊकारयोः स्थाने वृद्धिरूपः एकादेशः भवति।

यथा– अक्ष + ऊहिनी = अक्षौहिणी (सेना)

अत्र अकार-ऊकारयोः द्वयोः वर्णयोः स्थाने प्राप्तं गुणं बाधित्वा वृद्धिरूपः एकादेशः अस्ति।

१५. प्रादूहोढोढ्योषैष्येषु (वार्तिक) –

प्र उपसर्गात् परे ऊहः, ऊढः, ऊढिः, एषः, एष्यः भवति तदा पूर्वपरयोः उभयोः वर्णयोः स्थाने वृद्धिरूपः एकादेशः भवति। सूत्रमिदम् 'वृद्धिरेचि' 'आद्गुणः' इत्यनयोः सूत्रयोः बाधकम् अस्ति। यथा –

प्र	+	ऊहः	=	प्रौहः	(अ + ऊ = औ)
प्र	+	ऊढिः	=	प्रौढिः	(अ + ऊ = औ)
प्र	+	एषः	=	प्रैषः	(अ + ए = ऐ)
प्र	+	एष्यः	=	प्रैष्यः	(अ + ए = ऐ)

१६. एङि पररूपम् (पा. सू. ६. १. ९१) –

अकारान्तात् उपसर्गात् परे धातोः आदौ एङ् (ए ओ)वर्णः भवति तर्हि तयोः पूर्वपरयोः द्वयोः वर्णयोः स्थाने पररूपमेकादेशः भवति। अत्र वृद्धिसन्धेः अपवादः। यथा –

प्र	+	एजते	=	प्रेजते	(अ + ए = ए पररूपम्)
उप	+	ओषति	=	उपोषति	(अ + ओ = ओ पररूपम्)

१७. शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम् (वार्तिक) –

शकन्ध्वादिगणे ये शब्दाः पठिताः सन्ति तेषु टिसंज्ञकस्य अचः च स्थाने पररूपं वक्तव्यम् इत्यर्थः।

यथा –	शक	+	अन्धुः	=	शकन्धुः
	कर्क	+	अन्धुः	=	कर्कन्धुः
	मृत	+	अण्डः	=	मार्तण्डः

विशेषः – अत्र अकः 'सवर्णे दीर्घः' इति सूत्रेण प्राप्तं सवर्णदीर्घं बाधित्वा अनेन वार्तिकेन पररूपं।

१८. अकः सवर्णे दीर्घः (पा. सू. ६. १. ९७) –

'अच्' प्रत्याहारस्य परे सवर्णे अचि सति पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घ–एकादेशः भवति। अत्र क्रमशः एतेषां स्थितिः उदाहरणानि च प्रस्तूयन्ते –

दैत्य	+	अरिः	=	दैत्यारिः	(अ + अ = आ)
श्री	+	ईशः	=	श्रीशः	(अ + ई = ओ)
विष्णु	+	उदयः	=	विष्णूदयः	(उ + उ = ऊ)
भानु	+	ऊष्मा	=	भानूष्मा	(उ + ऊ = ऊ)
गुरु	+	उपदेशः	=	गुरूपदेशः	(उ + उ = ऊ)
होतृ	+	ऋकारः	=	होतृकारः	(ऋ + ऋ = ॠ)
पितृ	+	ऋणम्	=	पितृणम्	(ऋ + ऋ = ॠ)

१९. एङः पदान्तादति (पा. सू. ६. १. १०५) –

पदान्तात् एङोऽति परे पूर्वरूपं एकादेशः स्यात्।

अर्थात् यदि पूर्वपदस्य अन्ते एङ् (ए ओ) उत्तरपदस्य प्रारम्भे च ह्रस्व अकारः भवति तदा पूर्वपरयोः वर्णयोः स्थाने पूर्वरूपं एकः आदेशः भवति। यथा –

हरे	+	अव	=	हरेऽव	(ए + अ = पूर्वरूपम्)
विष्णो	+	अव	=	विष्णोऽव	(ओ + अ = पूर्वरूपम्)

विशेषः – अत्र 'एङः पदान्तादति' सूत्रम् 'एचोऽयवायावः' इत्यस्य बाधकम् अस्ति। अत्र द्वयोः उदाहरणयोः **चम्पकपुष्पपुटकवास** न्यायेन 'ऽ' कृतः अस्ति।

(२) हलसन्धिः–

यदा व्यञ्जनात् परे व्यञ्जनं अथवा स्वरः आयाति तदा हल् सन्धिः भवति।

२०. 'स्तो श्चुना श्चुः' (श्चुत्व सन्धिः) –

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः।

अर्थात् यदा स् त् थ् द् ध् न् इत्येते वर्णाः श् च् छ् ज् झ् ञ् इत्येतेषां वर्णानाम् पूर्वम् पश्चाद्वा आयान्ति तदा स् त् थ् द् ध् न् इत्येतेषां वर्णानां स्थाने क्रमशः श् च् छ् ज् झ् ञ् इत्येते वर्णाः भवन्ति। यथा –

सत्	+	चित्	=	सच्चित्
रामस्	+	चिनोति	=	रामश्चिनोति
हरिस्	+	शेते	=	हरिश्शेते
शार्ङ्गिन्	+	जयः	=	शार्ङ्गिञ्जय
रामस्	+	च	=	रामश्च
कस्	+	चित्	=	कश्चित्
उद्	+	ज्वलः	=	उज्ज्वलः

२१.'ष्टुना ष्टुः' (ष्टुत्व सन्धिः)–

स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात्।

यदा स् त् थ् द् ध् न् इत्येते वर्णाः ष् ट् ठ् ड् ढ् ण् इत्येतेषां वर्णानाम् पूर्वं पश्चात् वा आयान्ति तदा स् त् थ् द् ध् न् इत्येतेषां वर्णानां स्थाने क्रमशः ष् ट् ठ् ड् ढ् ण् इत्येते वर्णाः भवन्ति। यथा –

तत्	+	टीका	=	तट्टीका
रामस्	+	षष्ठः	=	रामष्षष्ठः
रामस्	+	टीकते	=	रामष्टीकते
चक्रिन्	+	ढौकसे	=	चक्रिण्ढौकसे
पेष्	+	ता	=	पेष्टा
राष्	+	त्रम्	=	राष्ट्रम्
उद्	+	डयनम्	=	उड्डयनम्
इष्	+	तः	=	इष्टः

२२. 'झलां जशोऽन्ते'(जश्त्व सन्धिः) –

पदान्ते झलां जशः स्युः।

पदान्ते झल् प्रत्याहारान्तर्गतवर्णानां (वर्गस्य १, २, ३, ४ वर्णानां श् ष् स् ह् वर्णानां च) स्थाने जश् प्रत्याहारस्य (ज् ब् ग् ड् द्) वर्णाः भवन्ति। यथा –

वाक्	+	ईश:	=	वागीश:
जगत्	+	ईश:	=	जगदीश:
षट्	+	आनन:	=	षडानन:
दिक्	+	अम्बर:	=	दिगम्बर:
अच्	+	अन्त:	=	अजन्त:
सुप्	+	अन्त:	=	सुबन्त:
षट्	+	दर्शनम्	=	षड्दर्शनम्
दिक्	+	गज:	=	दिग्गज:

२३. 'खरि च' (चर्त्व सन्धि:) –

खरि परे झलां चर: स्यु:।

खरि (वर्गस्य १, २, श् ष् स्) परे झलां (वर्गस्य १, २, ३, ४, श् ष् स् ह) स्थाने च (क् च् ट् त् प् श् ष् स्) प्रत्याहारस्य वर्णा: भवन्ति। यथा –

सद्	+	कार:	=	सत्कार:
विपद्	+	काल:	=	विपत्काल:
सम्पत्	+	समय:	=	सम्पत्समय:
ककुप्	+	प्रान्त:	=	ककुप्प्रान्त:
उद्	+	पन्न:	=	उत्पन्न:

२५. 'मोऽनुस्वार:' (अनुस्वार सन्धि:) –

मान्तस्य पदस्यानुस्वार: स्याद् हलि।

पदान्तस्य मकारस्य स्थाने अनुस्वार: आदेशो भवति हलि परत:। यथा –

हरिम्	+	वन्दे	=	हरिं वन्दे
गृहम्	+	गच्छति	=	गृहं गच्छति
दु:खम्	+	प्राप्नोति	=	दु:खं प्राप्नोति
त्वम्	+	पठसि	=	त्वं पठसि
अहम्	+	धावामि	=	अहं धावामि
सत्यम्	+	वद	=	सत्यं वद

(३) विसर्गसन्धि: –

यदा विसर्गस्य स्थाने किमपि परिवर्तनं भवति तदा स: विसर्गसन्धि: इति कथ्यते।

२६. 'विसर्जनीयस्य स:' (सत्वसन्धि) –

खरि परे विसर्जनीयस्य स: स्यात्।

विसर्गस्य स्थाने सकारो भवति खरि (वर्गस्य १,२ श, ष् स्) परत:। यथा –

विष्णुः	+	त्राता	=	विष्णुस्त्राता
रामः	+	च	=	रामश्च
धनुः	+	टंकार	=	धनुष्टंकारः
निः	+	छलः	=	निश्छलः

२७. 'वा शरि' –

शरि विसर्गस्य विसर्गो वा स्यात्।

विसर्गस्य स्थाने विकल्पेन विसर्गादेशो भवति शरि (श् ष् स्) परे। यथा –

हरिः	+	शेते	=	हरिः शेते (हरिश्शेते)
निः	+	सन्देहः	=	निःसन्देह (निस्सन्देह)
नृपः	+	षष्ठः	=	नृपः षष्ठः (नृपष्षष्ठः)

२८. 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' (उत्वसन्धिः) –

अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यादप्लुतेऽति।

ह्रस्वात् अकारात् उकारस्य रोः रेफस्य स्थाने उकारादेशो भवति ह्रस्वे अकारे परतः।

विशेषः – अः+अ इति स्थिते विसर्गस्य स्थाने ओकारस्य मात्रा भवति अन्तिम अकारस्य च स्थाने अवग्रहः (ऽ) भवति। अर्थात् उत्वसन्धेः अनन्तरं गुणसन्धिः पररूपसन्धिः च भवतः। यथा –

कः	+	अपि	=	कोऽपि
रामः	+	अवदत्	=	रामोऽवदत्
रामः	+	अयम्	=	रामोऽयम्

२९. 'हशि च' (उत्वसन्धिः) –

अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यात् हशि।

ह्रस्वात् अकारात् उत्तरस्य रोः रेफस्य स्थाने उकारादेशो भवति हशि (वर्गस्य ३, ४, ह् य् व् ल्) परतः।

विशेषः – अः + हश् (वर्गस्य ३, ४, ह् य् व् ल् इति स्थिते विसर्गस्य स्थाने ओकारस्य मात्रा भवति। अर्थात् उत्वसन्धेः अनन्तरं गुणसन्धिः भवति। यथा –

शिवः	+	वन्द्यः	=	शिवो वन्द्यः
रामः	+	हसति	=	रामो हसति
बुधः	+	लिखति	=	बुधो लिखति
बालः	+	रोदिति	=	बालो रोदिति
नमः	+	नमः	=	नमो नमः
क्षीणः	+	भवति	=	क्षीणो भवति
मनः	+	हरः	=	मनोहरः

❀ ❀ ❀

अभ्यासः

(क) वस्तुनिष्ठप्रश्नाः-

(१) जश्त्वसन्धेः उदाहरणम् अस्ति –

(क) षण्मुखः (ख) सच्चित्
(ग) वागीशः (घ) मनोहरः ( )

(२) ष्टुत्व सन्धेः उदाहरणम् अस्ति –

(क) तट्टीका (ख) रामश्शेते
(ग) तन्मयः (घ) हरिं वन्दे ( )

(३) 'इतस्ततः' इति शब्दे सन्धिः अस्ति –

(क) व्यंजनसन्धिः (ख) अच्सन्धिः
(ग) विसर्गलोपसन्धिः (घ) विसर्गसन्धिः ( )

(४) 'शिवोऽर्च्यः' इति शब्दे सन्धिः अस्ति –

(क) ष्टुत्व सन्धिः (ख) चर्त्वसन्धिः
(ग) उत्वसन्धिः (घ) सत्वसन्धिः ( )

(५) अनुस्वारसन्धेः उदाहरणम् अस्ति–

(क) विद्वाँल्लिखति (ख) हरिं वन्दे
(ग) कश्चित् (घ) नमस्ते ( )

(ख) निम्नलिखितपदेषु सन्धिविच्छेदः कर्तव्यः –

परमार्थः –
रामोऽपि –
वागीशः –
पावकः –
विष्णुस्त्राता –
महेशः –
सत्कारः –

(ग) निम्नलिखितपदेषु सन्धिविच्छेदं कृत्वा सन्धेः नाम लेखनीयम् –

पदम्	सन्धि विच्छेदः	सन्धेः नाम
दिगम्बरः	....	....
शत्रूञ्जयति	....	....
धर्मं चर	....	....
सुबन्तः	....	....

परीक्षोत्सवः	....	....
पवित्रः	....	....
कोऽपि	....	....
सुध्युपास्यः	....	....
प्रष्ठौहः	....	....
अभ्युपैति	....	....

(घ) अधोलिखितपदेषु सन्धिकार्यं कुरुत –

उत् + चारणम्	–	....
धनुः + टंकारः	–	....
मनः + तापः	–	....
अनु + अयः	–	....
राज + ऋषिः	–	....
लोको + अयम्	–	....
गो + एषणा	–	....

(ङ) 'क' खण्डं 'ख' खण्डेन सह योजयत।

'क' खण्डः	'ख' खण्डः
श्चुत्वसन्धिः	तत्फलम्
चर्त्वसन्धिः	नमो नमः
उत्वसन्धिः	एतज्जलम्
जश्त्वसन्धिः	सत्यं वद
अनुस्वारसन्धिः	चिदानन्द
अयादिसन्धिः	लोकैषणा
पररूपसन्धिः	भवति
वृद्धिसन्धिः	उपोषति

उत्तरमाला- वस्तुनिष्ठप्रश्नाः

(१) ग (२) क (३) घ (४) ग (५) ख

❀ ❀ ❀